

Мирјана М. Машнић

ПРЕЛИМИНАРНА САЗНАЊА О СЕОСКОЈ ЦРКВИ ВАВЕДЕЊЕ БОГОРОДИЧИНО У ПОРЕЧКОМ ЗДУЊУ

О једном непознатом средњовековном споменику

Да део Поречја није постао поприште значајног инвестиционог подухвата од државног интереса за Републику Македонију као што је изградња хидроакумулационе бране "Козјак" којим је предвиђено потапање неколико села и засеока у долини реке Треске, можда се служба заштите споменика културе никада не би прихватила једног крајње деликатног и сложеног подухвата као што је премештање објеката сакралног карактера, односно храма који су својом култном детерминираношћу везани за тло на којем су подизани.

Дислокацијом су обухваћене две цркве у атару села Здуња, гробљанска црква Ваведење Богородичино и црква у рушевинама ван села посвећена апостолима Петру и Павлу, као и црква у засеоку Мокросек на левој обали Треске у атару Брезнице, посвећене Богородици. Време њиховог настанка није дефинитивно утврђено иако постоје полазне хронолошке претпоставке.

Због рушења сводних делова у прошлости, све три цркве су изгубиле знатан део оригиналних архитектонских и сликарских вредности. Две од њих су обнављане између два светска рата, док је трећа (Св. апостоли) остала у девастираном стању до данашњих дана.

Предмет нашег интересовања је сеоска црква у Здуњу посвећена Ваведењу Богородице (сл.1).

Здуње је старо насеље, историјски везано за древни скопски манастир Св. Георги Горгос – Скоропостижник, чији је метох (манастирско имање) постојао и пре XIV века.¹ Најпре у власти

¹ В. Мошин, Грамотите на манастирот Св. Георги-Горг Скопски, у Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, том I, Скопје, 1975, 130; К. Петров, Грамотите на Св. Георги Горгос и обид за изнаоѓање на неговиот локалитет, у Споменици, 242–247.

Сл. 1. Ваведење Богородице, Здуње

Византије, а затим кратко, обласних господара Добромира Крса и Среза, ова област је прелазила из руке у руку, час бугарских царева (Борил и Иван Асен II, 1230. г.) час, кратко, српског краља Уроша I, да би поново била под бугарским царем Константином Тихим, и даље, под српским краљем Милутином који је Порече са Кичевом и Дебром преузео (1284) од византијског цара Андроника III¹. Поречка села, као и црква Св. Богородица у Броду спомињу се као властелинства манастира Св. Георги-Горгос у два сачуваним граматама (од више ишчезлих) бугарског цара Константина Тихог Асена (1258–1277) и српског краља Милутина (1282–1321)².

Гробљанска сеоска црква Ваведење Богородичино због свог скромног, али и измењеног изгледа (комплетно пресликана у 1922. години) није изазивала неки особен интерес, иако су о њој, још за време претходних опсервација уз помоћ сондажних истраживања, загонетнута уобичајена питања очуваности оригиналних фресака и идентификације сликаног програма, као и питање хронологије.

¹ Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Вести Димитрија Хоматијана о власти Драгувита, Зборник радова Византолошког института 20, Београд, 1981, 41–56; Златарски, Историја на блџгарската држава през средните векове, том III, Софија 1940, 340–341; Историја српског народа, Прва књига, Београд, 1981, 350 (текст С. Ђирковић).

² Р. Грујић, Властелинство св. Ђорџа код Скопља, Гласник Скопског научног друштва, књ. 1, Скопље, 1925, 56.

Најпре, изглед цркве после интервенције из времена њене обнове у 1922. години, значајно је утицао на погрешно одређивање времена настанка.

Ради се о једнобродној грађевини правоугаоне основе са полукружним сводним решењем и двосливним кровом, високом тространом апсидом на источној страни, са уским отвором у оси њене чеоне стране и отвором на источном забату, и улазом на западној страни потенцираним одозго плитком нишом за фреско-икону славе храма, Вавдења коме је посвећена. Релативно мале пропорције и једноставни облици не збуњују толико колико једноставан начин грађења од сиге и другог локалног камена у кречном малтеру без употребе декоративне опеке. Овако конципирана веома подсећа на бројне цркве из времена туркократије (сл.2).

Сл. 2. Вавдење Богородице, Здуњ

Ипак, пажњу привлачи један архитектонски елеменат који здуњску цркву издваја од типизираних потоњих примера, а то су два правоугаона тесна отвора, који се према унутрашњој страни не проширују, високо постављена између плитке декоративне нише на јужном зиду, који су једини преостали архитектонски знак који упукује на старију архитектуру. Иако овакав симплифициран опус није карактеристичан за мале средњовековне цркве, он није и немогућ. Изненађује сличност архитектонске концепције, чак и начин зидања између здуњске цркве и источне цркве Св. Николе

Шишевског (Шишевски манастир) изнад језера Матке¹ (сл. 3). На јужном зиду ове цркве запажају се плитка ниша, издужени тесни отвор и други отвори несиметрично постављени на зидном платну.

Међу ретким примерима у којима се саопштавају имена аутора градитеља, своје место је обезбедио здуњски мајстор Маноило који је угребао своје име на фуџи спољне стране апсиде овог скромног здања (сл. 4).

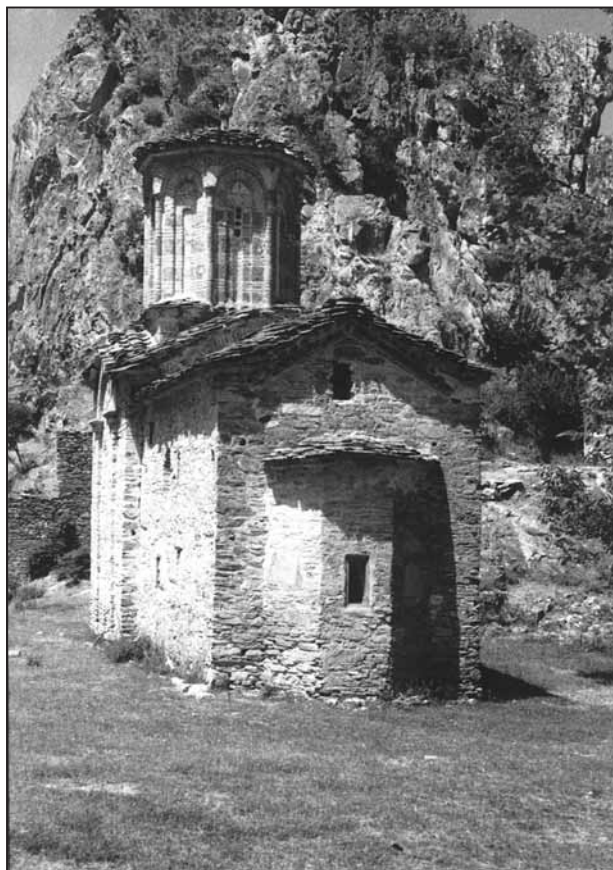
Сондажним истраживањима је констатовано да су старије фреске високих уметничких квалитета, али је њихова хронологија у почетку постављена широко и задирала дубоко у турски период, са оправданом потребом, да се претпостављене вредности и хронологија утврде тек након одстрањивања преслике.

Раслојавање двослојног живописа је представљао један од деликатнијих конзерваторских подухвата у оквиру активности везаних за дислокацију. Скидањем горњег слоја млађег живописа ослобођене су нешто веће површине очуваних оригиналних фресака на источном и западном зиду, док су на јужном и северном зиду очуване фрагментарно.

Сликани материјал (композиције и фрагменти) у здуњској цркви указује на традиционални есхатолошко-литургијски карактер програма уобичајен за једобродне храмове. Најпре, у највишим зонама, преко фрагмената идентификују се композиције Великих празника који су захватили широк појас од скоро пола површине страничних зидова. Зону Великих празника од стојећих фигура делио је узан фриз стилизованих палмета, а на дну зидова је сокл од флоралних и геометризованих орнамената. На западном зиду изнад појаса стојећих фигура очувани су остаци медаљона са мученицима у попрсју, а око улаза у удубљењу зида су два расцветала крста.

У литургијском програму источног зида, посебно олтарске апсиде важно место заузима попрсна Богородица раширених руку (сл. 5) с малим Христом (ⲟ ⲉⲙⲃⲁⲛϥⲓⲗⲅ) у медаљону на грудима, у доњем реду је догматски сложена композиција Поклоњење жртви (сл.6) са четворицом литургичара св. Василијем Великим и св. Атанасијем са северне и св. Јованом Златоустим и св. Григоријем (?) са јужне стране. Архијереји су обучени у полиставрионе и држе обема рукама развијене свитке на којима су исписани текстови литургије на црквенословенском језику. Најбоље се чита текст на свитку светог Атанасија: «БѢ, БѢ нашъ посълавѣи нвѣсѣи хлѣвѣ...

¹ К. Томовски, Beitrag zur Geschichte der Kirche des Hl. Nikolaus [i{evski, Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines III, Београд, 1964, 392–393; К. Петров, Преглед на сакралните споменици во Скопје и околината од XI до XIX век, у Споменици, 84–85 (где је констатовано, без јачих аргумената, да је садашњи изглед источне цркве резултат обимних преправки).

Сл. 3. Св. Никола
Шипевски, Матка

Сл. 4. Потпис мајстора Маноила (калк)

(Боже, Боже наш који си послао небесни хлеб, храну целом свету)..., (сл.7) а представља познату молитву предложена¹. У ниши проскомидије је стојећа фигура архиђакона Стефана (стефан прв...) у белом стихару са ружичастим оковратником и ораром на коме је исписан трисагион (сл. 8), а у ниши ђаконикона је стојећа фигура мученика исповедника, а потом и ђакона Авиве из Едесе (авивъ)² у белом стихару са кадионицом у десној руци и високо издигнутом књигом декорисаних корица (сл. 9). Циклус

Сл. 7. Литургијски текст

¹ Текст одступа од уобичајене редакције употребом речи **посълавѣти** која упућује на српску редакцију локалног карактера негованој у Скопској митрополији. На неке сугестије у вези литургијских текстова захваљујем колеги А. Гулевском.

² Овај светитељ заједно са св. Гуријем и св. Самоном је мученик исповедник чија заједничка успомена се слави 15. новембра. Карактеристично за њих је што поред мученичких крстова држе и затворена јеванђеља. Свети Авив који је био посвећен у ђаконски чин, носи стихар и орар (Ц. Грозданов, Охридското уидно сликарство од XIV век, Охрид, 1980, 91).

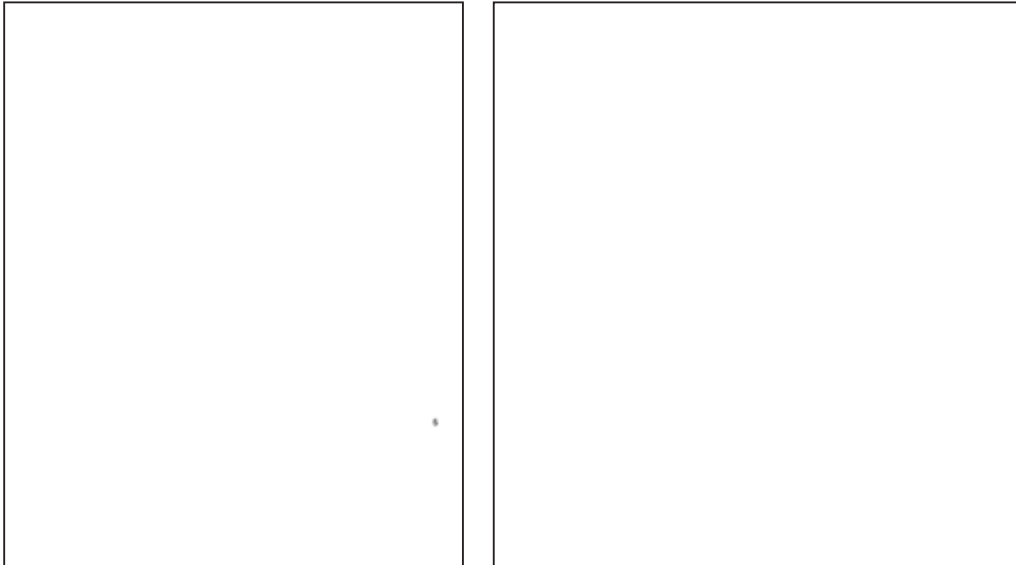
Великих празника започиње на чеоној страни олтарске нише Благовестима са Богородицом (сл. 10, црт. 1) која стоји испред декоративног стола са ваљкастим јастуцима и архитектуром у позадини и анђелом с друге стране апсиде над којим је очуван медаљон са попрсјем старозаветног пророка цара Соломона¹ који

Цртеж 1.

левом руком држи високо издигнут свитак а десном показује на њега; обучен је у плаву доњу тунику и огртач са великом аграфом испод врата, бордирани бисерима и драгим камењем (сл. 11). На јужном зиду следе Рођење, Сreteње, Крштење и Лазарево Васкресење, да би се, на западном и северном зиду, веома уситњеним фрагментима, само нагостили Успење, Улазак у Јерусалим и можда Анђео на Христовом гробу. Фриз од седам медаљона са

¹ Његов пандан засигурно је био цар Давид који се налазио на Богородичиној страни.

Сл. 12. Попрсја мученика

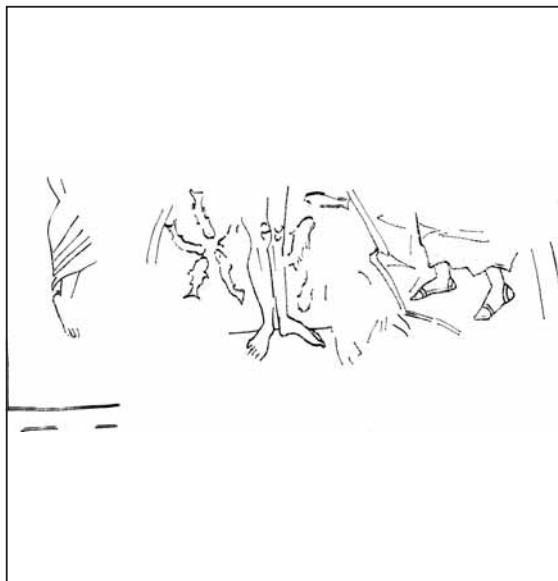
попрсјима мученика (сл. 12) на западном зиду постављен је изнад поља на коме је било Успење Богородичино. Ликови мученика су доста оштећени као и њихове сигнатуре, осим лика у петом медаљону који је сигниран као Викентиј (стџи викентије). Обучени су у туникама дугих рукава и веома декоративних оковратника и огрнути плаштевима; сви држе мале крстове у једној руци.

Од првобитног светачког хора у најнижој зони остали су једино ликови светих врача Кузмана и Дамјана са лекарским прибором у рукама насликани на северној страни западног зида. И док је фигура св. Дамјана озбиљно оштећена св. Кузман има изразито љубичаст огртач испод кога се види високи декоративни оковратник доње тунике (сл. 13).

Лоше стање живописа отежава истраживање стила. Па ипак, не могу се избећи стилске подвојености двојице аутора. Посебан квалитет једног од њих је у експресивном изразу ликова. Ради се о чврстим формама изразите пластичности, тамнијих колористичких сазвучја са осећањем материје и пажљивом моделацијом инкарната тамним окером на коме су наношене сенке у доминантној маслинастозеленој гами са белим линијама на истакнутим деловима лица. Обриси очију и носева исцртавани су негде браон, а негде окер линијом. Оно што издваја овог мајстора је склоност ка сликању огромних зеница и наглашавању обрва, на супрот другом мајстору који зенице ликова истиче светлом бојом. Први мајстор је сликао Богородицу из апсиде, ђаконе Стефана и

Цртеж 2.

Цртеж 3.

Авиву и лекаре Кузмана и Дамјана. Други мајстор је највероватније аутор Великих празника од којих су сачувани следећи фрагменти: анђео (сл. 14) и Јосиф из Рођења, доњи део групе из Сретења (црт. 2), као и доњи део Крштења (црт. 3), а на крају јужног зида је фигура младића који подиже гробни камен из Лазаревог васкресења (црт. 4); незнатни остаци сликане архитектуре и фигура највероватније неког апостола из Успења Богородичиног на западном зиду; група људи (можда апостола) из Уласка у Јерусалим (?) (сл. 15) и декоративни штит који можда припада неком од војника у композицији Анђео на Христовом гробу на северном зиду (црт. 5). Ту се убрајају и ликови мученика у медаљонима на западном зиду. Уочљива је финоћа у обради волумена широким потезима и мускулатура разголићених ногу, која је на сачуваним примерима доведена до драматичне напетости. Сликари се задржавају на детаљима, посебно када се ради о декорацији одеће и обуће. Стари декоративни мотив бисерних апликација познат из Курбинова заступљен на Богородичиној обући у Благовести или мотив стилизоване вреже на бордури драперије у Сретењу или на оковратницима мученика у медаљонима итд., само су неки од уочених елемената. Незанемарљив је мотив четири бисера ромбоидно организованих у окерастим кружићима присутим по плавој позадини Христовог медаљона на Богородичиним грудима у конхи апсиде. Декоративни орнамент је заступљен на соклу у олтару

Цртеж 5

на тзв. драперијама којих има три, са мотивима: крина у ромбовима¹ (сл. 16), мреже у облику сака и кружни мотив са четири латице у ромбовима, и око апсидалне нише у облику синусоидне ленте.

За датовање здуњских фресака могло би да буде од великог значаја место које заузимају двојица светих врача у доњој зони западног зида што је карактеристично за тематске програме цркава из доба Немањика². Они се сликају као пандани светим Константину и Јелени као у Палежу (између 1331. и 1371)³ и Полошком (1343–1345)⁴, али и у Св. Спасу у Матејчи⁵, Богородици Захумској на Охридском језеру (1361)⁶ а нешто раније и у Св. Николи у Вароши (XIII в.)⁷ или Богородичиној цркви у Сушици (око 1310)⁸. У здуњској

цркви пандан светим врачима изгледа нису св. Константин и Јелена у царском орнату са крстом између себе, ве две фигуре у светачкој, а можда и лаичкој одежди (?)

¹ Овај мотив је веома заступљен на тканинама ктитора властелина (као код тепчије Градислава или, женског дела фамилијарног ктиторског портрета у Псачи итд).

² О месту ових светитеља у програмима храмова моравске Србије в. Д. Војводић, О времену настанка зидног сликарства у Палежу, Зограф ВЗ (27), Београд, 1998, 128–129, фн. 24, 25, 27.

³ Нав. дело, 129.

⁴ Ц. Грозданов-Д. Ђорнаков, Историјски портрети у Полошком (I) Зограф 14, Београд, 1983, 63; из личних теренских бележака.

⁵ Овој цркви је неубедљиво приписана дедикација Св. Ђорђа (Д. Барџиева, Црква Св. Горџи с. Матејче, Културно наследство 16/1989, Скопје, 1993, 73–81) упркос сачуваном програму јужног зида са Деисисом испред иконостаса који упућује на посвећеност цркве Светом Спасу.

⁶ Ц. Грозданов, нав. дело, 111.

⁷ П. Костовска, Програмата на живописот на црквата Св. Никола во Варош кај Прилеп и нејзината функција како гробна капела, Зборник за средновековна уметност 3, Скопје, 2001, 72.

⁸ Б. Тодић, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд, 1998, 304–305.

Прелиминарна ближа опсервирања стилско-ликовних карактеристика здуњских фресака даје за право да констатујемо да ово сликарство, у стилском погледу, излази из доминантних класицистичких токова зреле палеологовске уметности и блиско је, чини се, сликарству малих охридских цркава из друге половине XIV века¹, можда и првој групи сликара из Марковог манастира (1376/77), радионице чији се путеви следе у науци². Уочена декоративна својства представљају стилско осавремењивање које почиње са сликарима из Солуна, а убрзо га прихватају и мајстори окупљени око Скопске митрополије.³

Стилско прожимање или нова симбиоза експресивног и класицистичког којим се карактерише здуњско сликарство својствено је сликарском кругу Скопске митрополије краја шездесетих и почетка седамдесетих година XIV века, склоном класицизму, али са видним деформитетима ликова и њихове унутрашње и спољне лепоте.⁴

Ипак, блиске конкретне паралеле здуњском сликарству, у овој фази нисмо били у стању да пронађемо⁵. Несумњиво, уметници здуњских фресака припадају сликарској радионици из околине Скопља – одакле је касније произашла малђа група сликара из Марковог манастира (1380/81), али и сликари из Св. Николе Шишевског (око 1380) и тд. Ова радионица се издваја од својих савременика, управо угледањем на сликарство из последње деценије XIII века.⁶

У досадашњем бављењу проблемима здуњске цркве, остала су отворена питања попут оних о могућем фунерарном карактеру храма и припадности некој од властеоских породица која је у време владавине краља Вукашина (можда краља Марка)

¹ Ц. Грозданов, нав. дело, *passim*.

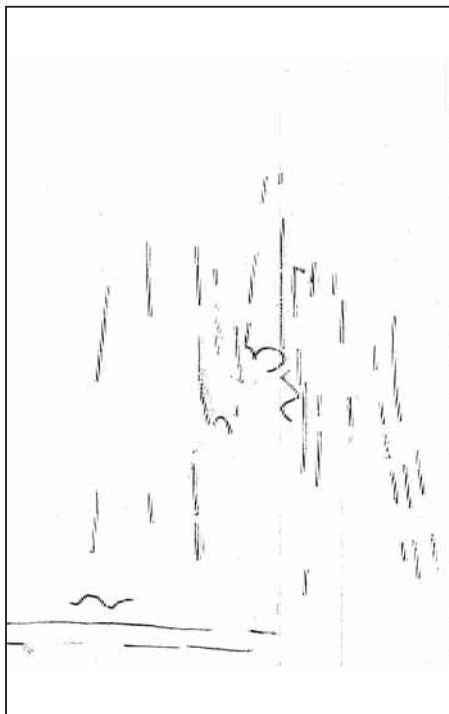
² Ц. Грозданов, нав. дело; В. Ј. Ђурић, Марков манастир-Охрид, ЗЛУ МС 8, Нови Сад, 1972, 129–162.

³ В.Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд, 1974, 82–84.

⁴ В.Ј. Ђурић, Радионица митрополита Јована Зографа, Зограф 3, Београд 1969, 18–33; Исти, Марков манастир-Охрид, 129–162; Исти, Византијске фреске у Југославији, 80–87; П. Миљковић-Пепек, Прилог проучавању цркве Св. Николе у Титовом Велесу, ЗЛУ 15, Нови Сад, 1979, 274.

⁵ Пласирана претпоставка о ликовним блискостима ђаконa Авиве и ктиторске представе тепчије Градислава из манастира Трескавца је свакако преурањена. Крупне очи (код тепчије мало разбијене од механичких удараца) потенциране густо извијеним обрвама и танки акценти светлости на светлоокер инкарнату световног а тамноокер инкарнату са дубоким маслинастим сенкама светитељевог лика, дугачак нос који је при крају проширен и обликован црвеном линијом и истакнуто црвенило на танким уснама су додирне тачке, свакако, у ликовном поступку.

⁶ В. Ј. Ђурић, Мали Град-Св. Атанасије у Костуру-Борје, Зограф, 6, Београд, 1975, 49.

Цртеж б.

господарила овом облашћу¹. На то упућују неки мотиви у орнаменталном репертоару попут расцветалих крстова као симболичну представу Дрвета живота у дебљини зидова који су основно обележје византијске сепулкралне декорације², али и сам програм зидне декорације храма у коме су представе светих лекара сматране карактеристичним гробним сликама³. Постављени, не као пандан царском пару св. Константину и Јелени, већ двома фигурама чији се мекани набори тканине на одећи странично лагано спуштају, што се разазнаје на мало очуваним фрагментима (црт. б), а упућује више на одећу ктитора, као што и место светих врача подржава тезу о могућем присуству ктиторских представа.

Од не тако занемарљиве важности је и уочен вотивни натпис исписан на северном зиду проскомидије у коме се помиње „нови епископ Генадиј“⁴.

¹ Познато је да је ослабљена централна власт омогућила појединим оснаженим феудалцима подизање и осликавање цркава в. С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд, 1966, 155–156; И.М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањинџа*, Београд, 1994, 25.

² Појављује се и на византијској пластици, в. Д. Филиповић, *Саркофаг архиепископа Никодима у цркви Св. Димитрија у Патријаршији*, ЗЛУ 19, Нови Сад, 1983, 82.

³ Исто, особено фн. 64.

⁴ Нажалост, овај натпис је само констатован али не и документован, као, уосталом и сав процес раслојавања и скидања фресака који је прошао без присуства историчара уметности. Само кратак боравак аутора овог текста и фотографисани материјал су једина документација којом располажемо у овом моменту до неизвесног дана када ће се обавити враћање фресака и њихово чишћење.

Раслојене здуњске фреске још увек чекају своју транспозицију на зидовима реконструисане цркве на новој локацији села Здуња, која ће омогућити шири и темељнији приступ истраживању.

Mirjana M. Masnic

PRELIMINARY KNOWLEDGE ON VILLAGE CHURCH OF THE
PRESENTATION OF THE MOTHER OF GOD IN THE TEMPLE IN
PORE[^]KI ZDUNJ

On one unknown medieval monument

By dislocation and especially by taking off the younger layer of church the Presentation of the Mother of God in the Temple in Zdunj paintings, the main frescos are freed and they are partly preserved but are significant for the medieval topography of art monuments of Macedonia and generally the Balkans.

The church of the Presentation of the mother of God in Zdunj is one part building of the rectangle basis of very simplified opus and the high tree sides apsidal parts in the east and the entrance in the west side. Their two characteristic vertical narrow openings, that are symmetrically placed between the shallow part on the south side of this frontispiece, tell us about its older chronologic qualification.

In fragments of the painted program preserved usual conception, we can tell apart the stylish painting features that come out of the dominant classicist procedures of the mature paleolovic art and are close to the paintings of the small Orchid churches from the other half of XVI century. We deal here with the workshop and the workers belonging the circle of Skopje diocese of metropolitan and among them are those from the first group of Marko monastery painters. Expressive and dynamic power of expression in building of incarnation points to usual turning back of those artists on the paintings of XIII century. Also, not little is a feature of using decorative ornamentals and some details, is characteristic for the end of XII century.

